

тощо.

Детальний аналіз одержаних результатів дозволив нам зробити деякі загальні висновки. Психологічний клімат, що склався в учительському колективі школи, серед усіх інших факторів справляє надзвичайно важливий вплив на процес соціалізації особистості школярів. Характер стосунків учителів між собою та з керівництвом школи через стиль педагогічного спілкування виявляється пов'язаним невидимими нитками із самопочуттям дітей у школі, формуванням у них самооцінки, загального ставлення до всього, що робиться у школі, відношенням дітей до виконання своїх учнівських обов'язків. Стосунки у педагогічному колективі також виступають фактором формування взаємовідносин між школярами і мікроклімату в учнівських колективах.

Важливим фактором, на наш погляд, є зв'язок між параметрами психологічного клімату у педколективі та особливостями ставлення учителів до учнів і формуванням у дітей загального ставлення до педагогів. Без сумніву, що за відсутності сприятливих стосунків в системі "учитель-учень" педагог втрачає в очах дітей свою провідну роль як наставника. Природно, що діти, не знайшовши потрібної їм емоційної підтримки зі сторони педагогів та серед членів свого класного колективу, шукають інші референтні їм групи, і центр процесу соціалізації їхньої особистості переміщується саме туди.

Ще один важливий висновок пов'язаний зі сферою керівництва педагогічним колективом. Стиль керівництва, особливості реалізації керівником школи своїх управлінських функцій через психологічний клімат учительського колективу виявляються тісно пов'язаними з процесом соціалізації школярів. Очевидно, що у призмі головних завдань школи по підготовці підростаючого покоління до життя невід'ємною сферою професійних інтересів керівника освітнього закладу повинен бути психологічний клімат у педагогічному колективі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аникеєва Н.П. Психологический климат в коллективе. – М., Просвещение, 1989. — 224с.
2. Коломинський Н.Л. Формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективах установ освіти //Директор школи. – 1999. – №5. — 16с.
3. Практикум по общей психологии /Под ред. А.И.Щербакова. – М., Просвещение, 1990. — 288с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.1. — 448с.
5. Шакуров Р.Х. Социально-психологические основы управления: руководитель и педагогический коллектив. – М., Просвещение, 1990. — 208с.

Ольга КІЗЬ^(ЗМІСТ 224)

Формування психологічної готовності до створення сім'ї у вихованців інтернатних закладів

Демократизація соціального життя активізує пошуки більш гуманістичних підходів до організації навчально-виховного процесу у дитячих закладах. Особливо гостро проблема перебудови змісту та спрямованості виховання торкається закладів інтернатного типу, які працюють зі специфічним контингентом дітей, так званих емоційно депривованих та соціально невлаштованих. Відомо, що переважна кількість дітей, які виховуються в інтернатних закладах (93%) має батьків, яких позбавили права на піклування, або які перебувають у місцях позбавлення волі, або відмовилися від батьківських прав при народженні дитини чи є недієздатними через хворобу. При цьому стосунки з батьками залишаються для більшості вихованців інтернатів психотравмуючою темою. Тільки 20% дітей висловлюють бажання повернутися до батьків після закінчення інтернатного закладу. Як зазначають спеціалісти, що проводили експертну оцінку та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, хлопчики і дівчатка, "...які виховуються в інтернатних закладах, відрізняються від дітей, що виховуються в сім'ях, за розвитком інтелекту і особистості, причому не "гірше – краще," це *абсолютно інші діти* (підкреслено - О.К.). У них формуються специфічні риси характеру, поведінки, особистості. Відсутність самостійності зумовлюється груповим спілкуванням дітей з дорослими, чітким режимом дня, постійними

вказівками дорослих, їх контролем” [8, 74-75].

Як засвідчують дані соціально – психологічних досліджень, виховання в умовах звуженого соціального простору, збідненого досвіду апробації соціальних ролей часто породжує безпорадність особистості у самостійному вирішенні проблем дорослого життя, невміння обстоювати свої права та інтереси, брак достойної поведінки в умовах соціально-психологічного тиску. Звідси соціальна невлаштованість багатьох випускників інтернатних закладів, споживацькі настрої, асоціальна поведінка [3; 7].

На наш погляд, брак самодостатності є однією із причин маніпулювання ними у виробничому оточенні, побудові неформальних стосунків. Позиція утриманця в дитячому закладі, відсутність в роки активної соціалізації прикладу батьків як позитивної моделі статевої поведінки стає причиною виникнення проблем у створенні власної родини. Не випадково діти дітей, позбавлених батьківської опіки, поповнюють нове покоління вихованців інтернатних закладів. Науковці вбачають безпосередній зв'язок такої поведінки зі спотвореними уявленнями дітей про сім'ю та її функції. Підвищена цінність сім'ї в очах дитини і водночас брак досвіду життя в родині породжують явище ідеалізації вихованцями інтернату взаємостосунків у сім'ї та образу сім'янина. Їхня уявна модель значною мірою абстрактна, не наповнена конкретним контекстом повсякденного побуту, хоча і емоційно насичена різними деталями бажаного майбутнього.

Водночас в уявленнях дитлахів є конкретний, негативний образ того, якими не повинні бути чоловік та жінка як батьки або подружжя: “щоб не пила (пив)”, “щоб не біла (бив)”, “щоб гроші приносила (приносив)” тощо. Зіткнення двох протилежностей породжує конфліктну, суперечливу систему цінностей та особистісних очікувань щодо шлюбу та сімейного життя, розподілу статевих ролей, прав та обов'язків батьків та дітей. Так, наприклад, у нашому дослідженні випускники інтернатних закладів у переважній більшості бачать цінність сім'ї у наявності дітей і, водночас, відповідаючи на питання, що потрібно робити дітям, якщо батьки виявляються неправими, обирають варіант “мовчати” або “скаржитись іншим дітям”, ігноруючи інший “відверто сказати про це батькам”.

Актуальність і недостатня розробленість проблеми психологічної готовності юнацтва до створення сім'ї зумовили вибір предмету нашого дослідження – вивчення змістовних характеристик статевої свідомості (її ціннісно-сміслові сфери) випускників інтернатів, а саме тих особливостей її розвитку, які зумовлюють дезадаптивні явища в побудові шлюбно-сімейних взаємин.

Гіпотезою проведеного пілотажного дослідження слугувало припущення, що деприваційні умови соціалізації формують у вихованців інтернатних закладів такі особливості статевої самосвідомості, які орієнтують на пасивно-залежні та пасивно-ухильні моделі статевої поведінки.

Для перевірки гіпотези на попередньому етапі зібрання матеріалу нами вирішувались такі завдання: проаналізувати результати наукових досліджень, присвячених особливостям формування образу Я дітей, які виховуються в умовах шкіл-інтернатів; дослідити зміст статевоствіднесених еталонів маскулінності та фемінності у старшокласників, які виховуються без батьківської опіки; визначити особливості самооцінних ставлень юнаків та дівчат стосовно виконання сімейних та соціальних ролей.

В процесі пілотажного дослідження нами було обстежено тридцять випускників інтернатних закладів м.Тернополя та Тернопільської області. Для зібрання емпіричних даних застосовувались стандартизовані методики – розміщення локусу контролю (за Роттером), прояву статевоствіднесеної поведінки (за С.Бем). Якісний аналіз дослідного матеріалу проводився на основі визначення ціннісно-сміслових орієнтацій (за М.Рокічем), даних інтерв'ювання експертів-спеціалістів, яким приходиться мати справу з влаштуванням доль вихованців-сиріт.

Слід зазначити, що спеціальних психологічних досліджень проблем соціальної адаптації вихованців інтернатних закладів до самостійного життя раніше не проводилось, хоча з початку 80-х років стали відомими праці науковців, присвячені окремим сторонам розвитку особистості дитини в умовах емоційної депривації (Г.Прихожан, 1982; І.Дубровіна, 1982; Й.Лангмейер та З.Матейчек, 1984; Н.Толстих, 1982; В.Мухіна, 1989; Я.Гопшовський, 1995 та ін.).

Відомо, що поняття психічної депривації Й.Лангмейер та З.Матейчек визначають як

психічний стан, який виникає в результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкт протягом тривалого часу не має реальної можливості для задоволення основних психологічних потреб [2]. На думку Е.Сергієнко, існує синтез внутрішньої та зовнішньої депривації психічного розвитку особистості. До останньої вчений відносить такі, як виховання дитини в закритому закладі, сенсорний голод, госпіталізація, недостатність або надмірність спілкування, брак референтної оцінки тощо [7].

Науковці стверджують, що нагромадження різноманітних видів депривації призводить до нівелювання індивідуально-неповторної психоструктури особистості. Депривація негативно позначається на самосвідомості, оскільки призводить до появи відхилень у формуванні адекватних самооцінних та очікуваних ставлень, що служить причиною дисгармоній у процесі становлення образу Я (М.Буянов, 1988; Л.Гапигузова, 1990).

Відомо, що образ Я виконує регуляторно-плануючу роль, певною мірою готуючи людину до виконання в майбутньому тієї чи іншої соціальної ролі (І.Чеснокова, 1977). Становлення образу Я у вихованців шкіл-інтернатів відбувається своєрідним, нетиповим шляхом, відмінним від однолітків, які виховуються в умовах повноцінної сімейної взаємодії. Нівелюючий режим позбавлення батьківської та материнської опіки впливає на розвиток усієї психоструктури особистості дитини, спотворює конгруентність образу Я, зачіпає базові конструкти самосвідомості (Г.Прихожан, 1982; Л.Осьмак, 1990; Я.Гошовський, 1995).

В свою чергу, брак комунікативного простору, звуження реального кола спілкування призводить до замкнутості, невміння налагодити контакти з навколишніми дітьми, однолітками і дорослими, а іноді навіть до соціальної самоізоляції. Найвиразніше це проявляється у змісті образу Я депривованих дітей, який сповненим протиріч та непослідовних самооцінних ставлень [4]. Ось чому Г.Прихожан наголошує, що вихованці інтернатних закладів у своїй більшості мають негативну Я – концепцію. Це пов'язано з тим, що образ Я ще в ранньому дитинстві формується перш за все на основі відображення людини в "соціальному дзеркалі". А у випадку множинності таких дзеркал і неспівпадання відображень у них у дитини не розвивається почуття тотожності собі, самоідентичності [5].

В дослідженні Я.Гошовського стверджується, що в результаті депривації сімейного оточення дітям притаманний недостатній рівень усвідомлення себе, нестабільність і несформованість самосвідомості, що проявляється в конформності поведінки, в дуже значній залежності від групових норм, оцінок, цінностей. Недостатній рівень розвитку самосвідомості проявляється також у відсутності самоповаги, без якої неможливе формування позитивної Я – концепції. Дифузне й розмите уявлення про власний образ Я, внаслідок орієнтації на зовнішні оцінки корпоративної групи, набуває стабільного характеру. Як наслідок -зниження інтенсивності спроб у виділенні свого Я, байдужість до збагачення новими соціальними ролями [1].

Психологічні особливості пізнання оточуючих людей вихованцями інтернатних закладів, як відзначається в інших дослідженнях [4; 6; 10], мають свої специфічні риси. Відсутність адекватних способів і навичок комунікації відбивається як на самому процесі пізнання інших людей, так і на формуванні взаємин з ними. Це викликано не лише браком спілкування (його іноді досить або й забагато), але, насамперед, якісними порушеннями цього важливого для розвитку особистості процесу. Так, наприклад, І.Дубровіна зазначає, що для всіх дітей, які виховуються без опіки батьків, характерні викривлення у спілкуванні з дорослими. З однієї сторони, у вихованців інтернатних закладів загострена потреба в увазі дорослого, у людському теплі, лагідності і позитивних емоційних контактах. А з іншої проявляється невміння задовільняти цю потребу. Крім того, дається взнаки мала кількість звертань дорослих до дітей (в 4-10 разів рідше, ніж до їх однолітків, які ростуть у сім'ї), зниження у взаємних контактах особистісних, інтимних прохань, їхня емоційна бідність та одноманітність змісту. Не випадково в 10-11 років у підлітків-вихованців інтернатів проявляється ставлення до дорослих та однолітків, яке базується на їх практичній користі для дитини, здатність "не заглиблюватись у прив'язаність", поверхневність почуттів [6].

В якості однієї з найбільш істотних сторін формування психологічної готовності до створення сім'ї, В.Чудновський виділяє проблему виховання у юнаків та дівчат спрямованості на іншу людину. Формування бажання зрозуміти оточуючих людей, вміння враховувати їхні інтереси, смаки, настрої, звички є необхідною умовою для побудови сімейного життя [9]. Тому особливо насторожує те, що у депривованих дітей установка на іншу людину часто має

негативний характер, їм, здебільшого, властивий звужений, недиференційований образ чужинця.

Г.Прихожан досліджувала проблему включеності в образ Я підлітків і юнаків уявлень про себе як про дружину (чоловіка), матір (батька). Вона наголошує, що уявлення дітей про сімейне життя стихійно формується у самій сім'ї – або як прагнення до повторення, чи як прагнення зробити усе по-іншому. Ці уявлення у багатьох випадках відтворюють те, чого не вистачало у батьківській сім'ї, тобто вони часто носять компенсаторний характер [5].

Т.Юферева з'ясувала, що саме сімейні взаємини, реальна родинна взаємодія сприяють формуванню у дітей певних еталонів чоловічності і жіночності, зразків маскулинності і фемінності. Еталони, якими діти характеризують себе як чоловіків і дружин, а також специфічні способи рольової поведінки, засвідчують, що в уявленнях про маскулинність-фемінність у даної категорії дітей домінують особливості характеру, ставлення до інших, зовнішність, а також велика кількість деталізованих до крайнощів конкретних негативних характеристик [10].

Зазначимо, що образ сучасної жінки у вихованців інтернатних закладів включає те ж, що і образ чоловіка – характер, ставлення до інших, зовнішність, а в якості негативних характеристик -- погане виконання батьківських обов'язків. Як виявилось, уявлення про сім'ю займають в образах досить скромне місце, їх відрізняє бідність, абстрактність і схематизм позитивних характеристик та деталізованість, емоційна насиченість негативних.

Відомо, що усвідомлення людиною своєї статевої ідентичності відбувається на основі взірців-моделей чоловічої та жіночої поведінки. Інтервювання випускників інтернатних закладів засвідчило їх домінуючі установки на стевотипізовану стеворольову поведінку як бажаний ідеал шлюбного партнера. При цьому зміст оцінних ставлень щодо себе як представника певної статі та очікувань з боку друга іншої статі опосередкований численними стевостереотипізованими нормативами на зразок: "Жінка має вміти робити все і в городі, і по хатньому госпо-дарству, і у вихованні дітей", "Чоловік має заробляти достатньо грошей, щоб утримувати жінку і дітей" тощо. Слід зазначити, що якщо стевотипізований ідеал особи протилежної статі має близько 70% опитуваних нами випускників інтернатних закладів, то серед їх однолітків із загальноосвітніх шкіл таких лише 35%. Водночас стевотипізовані чоловічі чи жіночі та андрогінні якості відзначають в собі до 30% та 25% юнаків та дівчат загальноосвітньої школи і відповідно лише 14% та 8% вихованців шкіл-інтернатів. Решта демонструють нейтральні, невизначені особливості стеворольової поведінки.

Здійснений нами ретроспективний аналіз сексуальних сценаріїв життя молодих дорослих вихованців інтернатних закладів засвідчує переживання ними значних проблем на шляху усвідомлення себе сексуальними істотами. Діти, які виростають в умовах дефіциту батьківської ласки, рано відкривають своє тіло, рано призвичаюються шукати втіху в ньому у скрутні хвилини. Проте повага до тілесного низу, розуміння функцій стевих органів залишаються і в дорослі роки на досить низькому рівні. Обмеженість приватного простору під час навчання в інтернаті з одного боку, а з іншого — беззахисність перед численними сексуальними домаганнями однолітків та старших дітей, породжує знівельовані цінності сексуального та репродуктивного здоров'я, низьку сексуальну культуру.

Вихованці інтернатних закладів набувають досвіду сексуальних зловживань, сексуальної експлуатації, що негативно позначається на подальших інтимних стосунках у дорослому житті. Не випадково, що серед випускниць інтернатів більшою мірою поширені венеричні захворювання, незаплановані вагітності та аборти. На фоні збіднених навичок невербального розуміння іншої людини, нерозвинутої здатності повсякденно виявляти свою любов та ніжність, встановлення дружніх стосунків після закінчення інтернатного закладу, підтримання їх з постійним колом знайомих проходить психологічно важко. Не випадково лише до 20 % опитаних нами випускників інтернатів відзначили наявність тривалих близьких стосунків, на протипагу випускникам загальноосвітніх шкіл, серед яких такий відсоток людей сягає 80%.

Проведений нами ретроспективний аналіз життєвих доль показує, що колишні випускники дитячих будинків та інтернатів часто бувають нещасливими у сімейному житті. Вони мають чимало проблем у спілкуванні і побудові партнерських взаємин з чоловіком (дружиною). В їхніх стосунках швидко вичерпується початкова прихильність, зміст

повсякденного інтимного спілкування більш збіднених. Не випадковими видаються значні труднощі у створенні власної сім'ї, а особливо у її збереженні.

Аналіз даних пілотажного дослідження суб'єктивної локалізації контролю дозволив дійти попереднього висновку про більшу схильність вихованців інтернатних закладів до екстернальних очікувань у більшості сфер життєдіяльності людини. Очевидно, широка регламентованість сфер буття в інтернатному закладі, звужене поле самостійної відповідальності формують своєрідну соціальну безпорадність в організації власного життя, яка посилюється відсутністю можливості отримати емоційно-психологічну підтримку від близьких, рідних людей. На наш погляд, численні скарги колишніх інтернатних вихованців, на кшталт: "Якби нас навчили", "Нам потрібно було це пояснити", "Нам мало розповідали про це" тощо є своєрідною проекцією тих труднощів, яких вони зазнають при самостійному прийнятті рішень. На відміну від них, випускники загальноосвітніх шкіл у негативному досвіді самоствердження у соціумі вбачають як вину інших, так і власну некомпетентність.

Особливо рельєфно відмінності у змісті самооцінних ставлень проявились за результатами пілотажного дослідження особливостей ціннісно-сміслові сфери юнацтва. Якщо основою структурування термінальних цінностей випускників загальноосвітніх закладів стала "цікава робота", "наявність хороших та вірних друзів," "любов" як духовна та фізична близькість з коханою людиною", "продуктивне життя" як максимально повне використання своїх можливостей, сил та здібностей," "свобода," то у вихованців шкіл-інтернатів – "матеріально забезпечене життя", "громадське визнання як повага оточуючих", "рівність можливостей для всіх", "щасливе сімейне життя". Причому у їхній власній долі вказані цінності мети реалізувались лише на 20%, в той час як у їхніх однолітків, що зростали у сім'ях, на 60-70%. Основу життєвої концепції вихованців інтернатних закладів склали такі інструментальні цінності, як "вміння відстоювати свої права", "уміння приймати обдумані, раціональні рішення", "продуктивність в роботі", "незалежність як здатність діяти самостійно, рішуче". У їхніх однолітків з загальноосвітніх шкіл вищий рейтинг посідали: "освіченість, як широта знань", "висока загальна культура", "самоконтроль як самодисципліна", "високий рівень домагань до життя". Отже, особливості виховання дітей інтернатних закладів формує, на нашу думку, специфічні смисли особистісного та соціального існування, реалізація яких впливає на стан психічного благополуччя, виконання базових статевих ролей.

Отримані результати пілотажного дослідження будуть перевірені нами на статистично достовірній вибірці. Наведені результати дослідження є попередніми і використані передовсім з метою постановки основної проблеми. На наш погляд, соціальне сирітство має вивчатись не стільки з точки зору кількісних показників (яку освіту, кваліфікацію отримали діти, чому навчились, який стан їхнього здоров'я тощо), скільки якісних, пов'язаних з формуванням особистості – сильної чи слабкої, здатної до подолання труднощів чи пасуючої перед ними. При цьому підготовка підлітків та юнацтва до самостійного життя, створення сім'ї має бути спрямованим вектором виховних зусиль педагогів. Подружнє життя є саме такою сферою життєдіяльності людини, яке пред'являє вимоги до неї з точки зору її особистісних властивостей – структури свідомості, цінностей, нормативів поведінки, адекватних гуманістичним засадам співіснування сім'ї як малої групи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гошовський Я.О. Становлення образу Я у підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу. Дис. ... канд. психол. наук – К., 1993. – 164 с.
2. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – М.: Авиценум, 1984. – 334 с.
3. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей в дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини / Упорядники та авт. кол. Л.С.Волинцев та інші. – К.: Студцентр, 1998. – 191 с.
4. Осмак Л.П. Психические особенности самоутверждения подростков /в условиях семейного воспитания и воспитания в школах – интернатах для детей – сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / Дисс. ... канд. психол. наук. – К., 1990. – 164 с.
5. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи. – М.: Педагогика, 1990. – 264 с.
6. Психическое развитие воспитанников детского дома/ Под ред И.В.Дубровиной, А.Г.Ружской. –

М.:Педагогика, 1990. – 264с.

7. Сергиенко Е. А. Проблема психического развития: некоторые острые вопросы и пути их решения // Психологический журнал, 1990. – т. 2. – С. 150-160.
8. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. кол. Л.С.Волинець. – К.,1998. – 120 с.
9. Чудновский В.Э. Некоторые вопросы подготовки старшеклассников к семейной жизни // Психолого – педагогические проблемы воспитания детей в семье и подготовки молодежи к семейной жизни. Сб. науч. тр. Под ред. И.В. Дубровиной. — М.,1980. — С.24 – 40.
10. Юферева Т.И. Особенности формирования психического пола у подростков, воспитывающихся в семье и в интернате // Возрастные особенности психического развития детей.: Сб. науч. тр. – Отв. Ред. И.В. Дубровина и М.И. Лисина. – М.: АПН СССР, 1982. – С. 122 – 137.